

वास्तू वृक्षमाहात्म्य व द्वारवेध

बबनराव पाटील

अधिकतर रोगजंतू मुख्याद्वारे शरीरात प्रवेश करून अस्वास्थ्यास कारणीभूत ठरतात. तद्वत दुष्ट शक्ती दरवाजाद्वारे घरात प्रवेशते. म्हणूनच वास्तुस्वास्थ्यासाठी भवनाचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे. याकरिता अनुकूल जमीन तसेच दिशा व पंचमहाभूतांचे संतुलन साधणाऱ्या वास्तुरचनेबरोबरच अंगण, बगिचा व द्वारवेधाचा विचार करणे आवश्यक बनते.

वास्तूच्या देवघर, किचन, बेडरूम, बैठकीची खोली इत्यादी आंतररचनेप्रमाणेच बाह्यरचनादेखील महत्त्वाची आहे. यात प्रामुख्याने अंगण व बगिचा, कुंपण तसेच द्वारवेधाचा विचार महत्त्वाचा आहे.

अंगण

असं म्हणतात की 'घराच्या अंगणावरून घराची कळा समजते.' घराच्या समोर आलिन्द (व्हरांडा) असणे म्हणजे डोक्याला शुभसूचक पागोटे असल्यासारखे समजावे. आजची पिढी ज्याच्या सुखापासून वंचित राहिली आहे ते अंगण आपल्या बालपणी किती बरं रम्य होतं! अंगणात घरासमोर असणारं तुळशीवृंदावन, रंगीबेरंगी वेली, फुलझाडे, सारवलेली, झाडलोट केलेली जमीन, दारासमोर घातलेल्या रांगोळ्या याशिवाय घराची कल्पना करणेसुद्धा कठीण आहे. याच अंगणात रांगता रांगता आपण नाचू-बागडू लागल्याचं सुख आईवडिलांनी अनुभवलं. निंबोणीच्या झाडामागे लपलेला चंद्र, रात्री आपल्याबरोबरच वेलींवर निजलेली जाई-जुई, रातराणीच्या स्पर्शाने गंधाळलेला मंद वारा, अंगणात पहाटे पडलेला पारिजातकाचा सडा, दाणा खाऊन पाणी पिऊन भुरंर उडून जाणारी चिऊताई, हे सुख गावाकडे काही प्रमाणात शक्य असले तरी शहरातील मुलांना मात्र जुन्या गाण्यांमधून आणि सिनेमांमधूनच अनुभवणे शक्य आहे.

शास्त्रकारांनी चारही बाजूंस अंगण असणाऱ्या घरास 'सुस्थित' असे म्हटले आहे. असे घर राजप्रासादास व लक्ष्मीप्रासादास पात्र होते.

सामान्यतः घराभोवतीच्या परिसरात रंगीबेरंगी फुलांनी नटलेल्या झाडांप्रमाणेच आंबा, उंबर, बेल, डाळिंब, केळी, नारळ, जांभूळ, अशोक यांसारखी अनेक झाडे असतात. वास्तुशास्त्रानुसार घराच्या कोणत्या दिशेस कोणते झाड असावे व कोणते नसावे हे तर सांगितलेले आहेच परंतु त्याच्या शुभाशुभ परिणामांचादेखील ऊहापोह केला आहे. सहाव्या शतकात सूरपालाने लिहिलेला 'वृक्षायुर्वेद' तसेच 'गर्गसंहिता', पुराणग्रंथांमध्ये 'मत्स्यपुराण', 'अग्निपुराण' इत्यादी ग्रंथांमधून याविषयी विपुल प्रमाणात लेखन झाले आहे.

अनुक्रमे प्राणिक आणि जैविक ऊर्जाप्रवाहांचे उगमस्थान असणारी पूर्व, उत्तर व ईशान्य दिशा अत्याधिक मोकळी राहण्याकरिता हिरवळ अथवा बगिचा हा या दिशांमध्ये (पूर्व-ईशान्य-उत्तर-वायव्य) करणेच सयुक्तिक वाटते.

घराच्या दक्षिण, नैऋत्य, पश्चिम या ऊर्जाप्रवाहांच्या अस्त दिशा असून माळवतीच्या किरणांपासून घराचे संरक्षण करण्याकरिता या अस्त दिशांना (दक्षिण-नैऋत्य-पश्चिम) उंच वाढवणारी विशाल झाडे लावावी. त्यायोगे या जागेस जडत्व तर प्राप्त होतेच शिवाय तेथे नवी भिंत उभी राहिल्याप्रमाणे दिसते.

या नियमाच्याही पुढे जाऊन 'विशिष्ट दिशांना विशिष्ट वनस्पती कसे फळ देईल', एवढा सूक्ष्म अभ्यास पुराणग्रंथ तसेच 'वृक्षायुर्वेद'ने केला आहे.

भवनस्य पूर्वदिग्भागे न्यग्रोधः सर्वकामिकः ।

उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुण्यां पिप्पलः शुभः ।

प्लक्षधोत्तरतो वान्यो विपरीतां सुवर्जयेत् ॥

घराच्या पूर्वेला (न्यग्रोध), दक्षिणेला औदुंबर, पश्चिमेला पिंपळ (अश्वत्थ) व उत्तरेला प्लक्ष (पिंपरी/पोईर) यांची स्थापना उत्तम फल देणारी ठरते. मात्र विपरीत दिशेला विपरीत फळे मिळतात.

अश्वत्थे तु भयं ब्रूयात् प्लक्षे ब्रूयात्पराभवम् ।

न्यग्रोधे राजतः पीडा नेत्रामयमुदुम्बरे ॥ गर्गसंहिता

पूर्वेकडील अश्वत्थ (पिंपळ) भय निर्माण करतो. दक्षिणेकडील प्लक्षामुळे पराभव पत्करावा लागतो. पश्चिमेकडील वड

राज्यकर्त्यांकडून पीडा उत्पन्न करतो आणि उत्तरेकडील औदुंबर नेत्रपीडा उत्पन्न करतो.

‘सदग्धवृक्षाः द्रव्यस्य नाशम् ।’ असे सांगून दूध गाळणाऱ्या, चीक गाळणाऱ्या वनस्पती अर्थनाशास कारणीभूत ठरतात असे सांगितले आहे.

‘प्रजाविनाशं फलितः समीपे’, अर्थात फळे देणारी उत्तम झाडे घराच्या परिसरात लावल्यास वंशवृद्धी खुंटते असे म्हटले आहे.

‘ते कंटकिनः रिपुभीतिम् ।’ अर्थात काटेरी वृक्ष शत्रुभय निर्माण करतात. म्हणून कॅक्टस, शाल्मली (काटेसावर), बाभूळ, बोर घराच्या आसपास असू नयेत.

बदरी कदली चैव दाडीनी बीजपूरिका ।

प्ररोहन्ति गृहे यत्र तद् गृहं न प्ररोहति ॥

बोरी, केळी, डाळिंब, लिंबू ज्या घराच्या बगिच्यात उगवतात, त्या घराची भरभराट कधी होत नाही.

कडुनिंब, डाळिंब, अशोक, नागकेशर, जास्वंद, चंदन, बेल, शमी, आंबा, नारळ, बकुळ, चाफा ही वृक्षसंपदा सदैव शुभफल देणारी आहेत.

कांचनार, अर्जुन, करंज, एरण्ड ही झाडे आनंदी घराच्या जवळपासदेखील असू नयेत.

गुलाबासह इतर फुलझाडे शुभफलदायी आहेत.

प्रत्येक हिंदू परिवाराच्या घराच्या अंगणात ‘तुळस’ असायला हवी, असा दण्डक आहे. ‘तुळशीवृंदावन’ ही भारतीयांच्या घराची ओळख आहे. तुळशीचे अपरंपार औषधी गुण सांगता येतीलच. पण तिचं शांत, सुभग रूपही डोळ्यात भरतं. तिची जीवनप्रेरक ऊर्जा आपल्याला निरंतर अनुभवता येते. तुळशी ही ‘स्त्रीसखी’ आहे, आपली दुःखे ऐकणारी आणि परमेश्वराच्या जवळची म्हणून त्याच्यापर्यंत ते दुःख थेट पोहचवणारी आहे. ज्याच्या घरी ‘तुळशीचे बन असते, ते घर तीर्थासारखे’ पवित्र मानतात.

तुळसी वृंदावन ज्याचे घरी ।

त्यासी प्रसन्न श्रीहरी ।

तुळशीचे दर्शन, ध्यान, पूजन, रोपण, सेवन या गोष्टी पातके नष्ट करणार आहेत. ती विष्णूला परमप्रिय असून तुळशीच्या दलाशिवाय विष्णूची पूजा केल्यास ती व्यर्थ ठरते, असे ‘पद्मपुराणा’त म्हटले आहे. सुवर्णाची, रत्नांची आणि मोत्यांची फुले भगवान विष्णूला वाहिली तरी त्यांना तुळशीपत्राच्या सोळाव्या कलेचीही सर येणार नाही असे म्हटले आहे. कार्तिक मासात तुलसीदलांनी केलेल्या विष्णुपूजेचे महत्त्व अगम्य असून तुलसीपत्र ठेवल्यावाचून किंवा तुलसीपत्राने प्रोक्षण केल्यावाचून भगवान विष्णू नैवेद्य ग्रहण करीत नाही.

नियोजित विशिष्ट प्रवासाला निघताना तुळशीला उजवी घालून मार्गस्थ होतात.

प्रवेशद्वारासमोर ‘तुळशीवृंदावन’च काय पण इतर कोणतेही झाड लावू नये. त्यामुळे ‘द्वारवेध’ हा दोष निर्माण होतो. तसेच प्रवेशद्वारावर कोणत्याही झाडाची सावलीही पडू नये हेही निश्चून सांगितले आहे.

‘सोने देणारे झाड असले तरी त्याची सावली प्रवेशद्वारावर पडू नये’, अशा शब्दांत वृक्षायुर्वेदकार याबाबत आग्रहाने सांगतात.

सर्वासां वृक्षजातीनां छाया वर्ज्या गृहे सदा ।

अपि सौवर्जिकं वृक्षं गृहद्वारे न रोपयेत् ॥

ब्रह्मस्थानी म्हणजेच वास्तूच्या मधल्या मोकळ्या जागेत कोणतेही झाड लावू नये.

तुळशीप्रमाणेच पिंपळ, वड, उंबर या वृक्षांनाही हिंदू समाजजीवनात भावभक्तीचे अढळ स्थान आहे.

वृक्षांच्या परोपकारी स्वभावाचा महिमा प्राचीन काळापासून वर्णिलेला आहे. संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वर महाराजांनी सत्पुरुषांची महती सांगताना वृक्षांचा असाच सार्थ गौरव केला आहे.

जो खंडावया घावो घाली । का लावणी ज्याने केली ।

दोघा एकची सावली । वृक्ष दे जैसा ।

पिंपळ किंवा अश्वत्थ वृक्ष हा पुण्य वृक्ष कोणीही तोडत नाहीत. योगेश्वर श्रीकृष्णाने गीतेमध्ये वृक्षात मी अश्वत्थ आहे; असे सांगितल्यामुळे या वृक्षाला सर्वश्रेष्ठत्व प्राप्त झाले आहे.

पिंपळ वृक्षाचे चमत्कार अवर्णनीय आहेत.

हरवलेली वस्तू परत मिळविण्यासाठी तसेच स्त्रिया संततीप्राप्तीसाठी अश्वत्थाला प्रदक्षिणा घालतात. शनिवारी केलेले

अश्वत्थपूजन महामृत्युंजयापेक्षाही मोठा चमत्कार करून दाखवते.

अखंड सौभाग्य रहावे या एकमेव भावनेने सुवासिनी स्त्रिया वटपौर्णिमेच्या दिवशी वटवृक्षाची पूजा करतात. मानवी संसाराप्रमाणे वटवृक्षाचा विस्तार सदोदित होत असतो. त्याच्या पारंब्या पुनःपुन्हा मूळ धरतात व आपल्या अस्तित्वाचे अमरत्व सिद्ध करतात. त्यामुळे या वृक्षाला संसारवृक्षाचे प्रतीक मानतात.

वड, पिंपळ या वृक्षांचे घरांच्या भिंतीपासूनचे अंतर जास्त असावे. कारण या झाडांची मुळे लांबपर्यंत पसरतात व भिंत पार करून पलीकडे जाण्याची क्षमता या मुळांमध्ये असते.

औदुंबर हा दत्ताचा अत्यंत प्रिय व आवडता वृक्ष असून औदुंबराच्या तळवटी दत्तात्रयांचा निवास असतो. ज्या घराजवळ औदुंबराचे झाड असते, त्या घरात व परिसरात पावित्र्य व मांगल्य वसत असल्याची श्रद्धा आहे.

जलाशयानजिक वड, पिंपळ, उंबर हे वृक्ष एकत्र वाढले तर तिथे दत्तगुरु वास्तव्य करतात असे मानले आहे.

अश्वत्थपूजन, वटपौर्णिमा, तुलसीविवाह इत्यादी वृक्षांविषयीच्या उत्सवांमध्ये त्यांच्या उपयुक्तेबरोबर त्यांच्यावरील भक्तीचा, श्रद्धेचा आणि कृतज्ञतेचा विलक्षण भाव दिसून येतो.

अवकहडाचक्र हा पंचागांचा भाग आहे. त्यामध्ये २७ नक्षत्रांचे आराध्यवृक्ष सांगितले आहेत. आपल्या जन्मनक्षत्रानुसार त्या वृक्षांची पूजा करावी. त्यांची पूजा करावी याचा अर्थ ते प्रत्येक झाड घराच्या परिसरात असावेच असे नाही. त्यातील जी झाडे शुभसूचक म्हणून सांगितली आहेत ती शक्य असल्यास लावावी. अन्य मात्र इतरत्र लावून त्यांची पूजा करावी.

एखादा अनावश्यक वृक्ष काढून टाकायचा असल्यास प्रार्थनापूर्वक क्षमायाचना करावी. झाडाची यथासांग पूजा करूनच नंतर ते झाड तोडावे किंवा अशी झाडे तोडणे शक्य झाले नाही तर अन्य शुभसूचक वृक्ष त्याच्याजवळ लावावेत. एका वृक्षरोपणाचे माहात्म्य दहा पुत्रांच्या पोषणाएवढे आहे असे 'मत्स्यपुराणा'त म्हटले आहे.

घराच्या बागेमध्ये 'रॉकगार्डन' करावयाचे असल्यास नैऋत्य दिशेचा उपयोग करावा, ज्यायोगे ही दिशा जड होईल. तर बागेतील कारंजे तसेच हौद, बोअरवेल यांना ईशान्य दिशेस स्थान द्यावे. ईशान्य ही जलतत्त्वाची दिशा आहे. येथील कारंज्याचा अत्यंत चांगला फायदा वास्तुगुणोत्कर्षासाठी होतो. ईशान्येनंतर उत्तर दिशेचा वापर जलतत्त्वासाठी करणे उत्तम.

बगिचा तसेच काही महत्त्वाच्या वृक्षांविषयी चर्चा केल्यानंतर आता वास्तूवर परिणाम करणारा दुसरा बाह्यघटक 'द्वारवेध' याचा विचार करू.

आरोग्याच्या रक्षणासाठी शारीरिक व मानसिक सामर्थ्याबरोबरच बाह्यतः असणाऱ्या दूषित, अहितकर आहारादींचा तसेच रोगजंतूंचा, वातावरणाचा विचार आवश्यक असतो. त्याचप्रमाणे घराचा विचार करतेवेळी बाह्यतः उद्भवणाऱ्या 'द्वारवेधाचा' विचार करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून विपरीत परिणाम देणारे हे घटक प्रवेशद्वाराद्वारे घराला दूषित करणार नाहीत.

'वेध' म्हणजे अडथळा. मुख्य प्रवेशद्वार अडथळारहित असणे आवश्यक आहे. हा अडथळा कोणत्या कारणाद्वारे निर्माण होऊ शकतो? तर दारासमोरील खड्डा, समोरच्या घराचा कोपरा, दारासमोर आदळणारा रस्ता, एवढेच नव्हे तर साध्या खिळ्यानेसुद्धा द्वारवेध निर्माण होतो.

मत्स्यपुराणात आचार्यांनी सांगितले आहे,

'तथा वास्तुषु सर्वत्र वेधं द्वारस्य वर्जयेत्।' (मत्स्यपुराण)

द्वारवेध कशा पद्धतीने निर्माण होतात व त्यांची फळे काय मिळतात याचे विस्तृत विवेचन 'समरांगण सूत्रधार', 'मानसारम् मयमतम्' या प्रमुख वास्तुग्रंथांत करण्यात आले आहे.

दारासमोरील विहीर, खड्डा, चिखल, सांडपाणी

दारासमोर विहीर असल्यास द्वार विद्ध होते. त्यामुळे अतिसार तसेच अपस्मारासमान आजार निर्माण होण्याची शक्यता असते. एवढेच नव्हे तर बऱ्याचदा रस्ते बांधकामादरम्यान तात्पुरता खड्डा खणला जातो. परंतु या अल्पकाल अस्तित्वात असणाऱ्या खड्ड्यामुळेही घरास विपरीत परिणाम भोगावे लागतात. चिखल, सांडपाणी यामुळे निर्माण होणारा द्वारवेध वायफळ खर्च वाढवून शोकास कारणीभूत ठरतो.

देवळे आणि द्वारवेध

पूर्वी देवळे गावाबाहेर किंवा डोंगरावर बांधली जायची. त्यामुळे मंदिराभोवतालच्या परिसरात क्वचितच घरे आढळायची. परंतु आता सोसायटीच्या आवारात छोटी छोटी देवालये बांधण्याची फॅशन निघाली आहे. मुंबईच्या रस्त्यांच्या फूटपाथवर तर अनेक दुकानांच्या गाळ्यांसमोर थाटलेली मिनीमंदिरे आपण पाहिलीच असतील. बिल्डर्सनी या घरांसमोरील मंदिरांच्या जाहिरातींचे भांडवल

करून आपले खिसे गरम करून घेतले. श्रद्धेच्या आहारी जाऊन अनेकांनी मात्र विकतचं दुखणं घेऊनस्वतःची अपरिमित हानी करून घेतली आहे.

‘विनाशो देवताविद्धे’ असे सांगून शास्त्रकारांनी या द्वारवेधाविषयी सावध केले आहे. एवढेच नव्हे तर ‘ब्रह्मणा तु कुलक्षयः’ अर्थात ब्रह्माच्या मंदिरामुळे कुलक्षय संभवतो, असा इशाराही आपल्याला दिला आहे. कळसाची सावली अथवा देवतेची नजरही दरवाजावर पडणे शुभ नाही.

द्वारवेध इतर दरवाजांनी

मुख्य दरवाजाचा इतर दरवाजाने वेध होणे अशुभसूचक आहे. इमारतींमध्ये मुख्य प्रवेशद्वार असणाऱ्या घराच्या समोर दुसऱ्या फ्लॅटचा दरवाजा आल्यास द्वारवेध दोष उत्पन्न होतो. समोरासमोरच्या दरवाजांमध्ये १८ फुटांपेक्षा अधिक अंतर असणे आवश्यक आहे. अन्यथा हा दोष निर्माण होतो. हा दोष मनःस्ताप देणारा ठरतो.

बऱ्याच घरांमध्ये मुख्य प्रवेशद्वार व इतर दरवाजे हे एकाच ओळीत असतात. यामुळे मुख्य दरवाजाचा मागच्या दरवाजाने वेध होतो. अशा वास्तूस ‘भिन्नदेहवास्तू’ असे संबोधतात व ही वास्तू स्वतःच्या मालकापेक्षा दुसऱ्याची भरभराट व्हावी अशी इच्छा धरते तर घरमालकाच्या अधोगतीस कारणीभूत ठरते.

घराच्या मुख्य द्वारासमोर कुंपणाचं दार आल्यासही द्वारवेध निर्माण होतो. म्हणूनच सामान्यतः घराच्या कुंपणाचे गेट मुख्य प्रवेशद्वारासमोर येणार नाही याची विशेष काळजी घ्यावी. सामान्यतः कुंपणाचे दार ते घराचे प्रवेशद्वार हा मार्ग घडाल्याच्या दिशेने व्हावा, असा वास्तुनियम आहे.

रस्ते आणि द्वारवेध

घरासमोरील रस्ते, चौक, T-जंक्शन, वळणे तसेच गल्लीबोळामुळेसुद्धा द्वारवेध निर्माण होतो.

एखाद्या घराच्या प्रवेशद्वारासमोर रस्ता येऊन आदळत असेल अर्थात रस्त्याचा शेवट जर दरवाजासमोर येत असेल तर ‘विथिशुला’ नामक वास्तुदोष निर्माण होतो. हा वास्तुदोष विनाशास कारणीभूत ठरतो.

घराच्या दारासमोर एखादा बोळ असल्यास अथवा टी-जंक्शनचा, चौकाचा इतकेच नव्हे तर वळणाचा रस्ता येत असेल तर तो द्वारवेध ठरतो. रस्त्याप्रमाणेच एखादे नदीचे पात्र असल्यासही हा दोष लागू होतो.

आतापर्यंत आपण द्वारवेध कोणत्या कारणांनी निर्माण होतो व त्याचे काय परिणाम वास्तूस भोगावे लागतात ते पाहिले. आता आपण द्वारवेधनिश्चिती करण्यासाठी कोणते नियम सांगितले आहेत ते पाहू.

१. द्वारवेध करणाऱ्या वस्तू/ घटक घराच्या बगलेला किंवा मागे असतील तर त्यांचा दोष लागत नाही. फक्त दरवाजाच्यासमोर असतील तरच दोष लागतो.

‘वास्तुराजवल्लभ’ या ग्रंथाने वेध कधी मानावेत याचे सुंदर विवेचन केले आहे -

पृष्ठतः पार्श्वयोर्वापि न वेधं चिन्तयेद् बुधः ।

प्रासादे वा गृहे वापि वेधमग्रे विनिर्देशेत् ॥

२. घराच्या उंचीच्या दुप्पट अंतरापलीकडे वेध करणारा घटक असेल तर त्याचा दोष वास्तूस लागत नाही.

उच्छायाद्विगुणा भूमिं त्यक्त्वा वेधो न जायते (मत्स्यपुराण)

ग्रंथकारांनी सांगितलेल्या वरील द्वारवेधांव्यतिरिक्त दरवाजासमोरील कचराकुंडी, अस्वच्छ ढिगारा, सायकल, पार्क केलेली वाहने, हातगाडी, समोरच्या घराचा टोकदार कोपरा, उघडे गटार, गॅरेज, दरवाजावर वृक्षाची अथवा मंदिराच्या कळसाची पडलेली सावली ही आधुनिक काळातील काही द्वारवेधाचीच उदाहरणे आहेत.

द्वारवेधाच्या उपायांमध्ये वेध करणाऱ्या वस्तूस हलवण्याबरोबरच पिरेमिडची योजना करण्याचा समावेश होतो.

अधिकतर रोगजंतू मुखाद्वारे शरीरात प्रवेश करून अस्वास्थ्यास कारणीभूत ठरतात. तद्वत दुष्ट शक्ती दरवाजाद्वारे घरात प्रवेशते. म्हणूनच वास्तुस्वास्थ्यासाठी भवनाचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे. याकरिता अनुकूल जमीन तसेच दिशा व पंचमहाभूतांचे संतुलन साधणाऱ्या वास्तुरचनेबरोबरच अंगण, बगिचा व द्वारवेधाचा विचार करणे आवश्यक बनते.

बबनराव पाटील

१, वैष्णव निवास, आकुर्ली क्रॉस रोड नं. २, कांदिवली (पूर्व), मुंबई - ४००१०१

फोन : ९८२१३९८५५२ / ०२२-२८८५२१०८

९८६७१५८३८० / ९९६७३८५०५९